

АНОТАЦІЯ

Рачинська Є.В. Чорноморський басейн у міжнародному безпековому середовищі на сучасному етапі.

Робота на здобуття кваліфікації магістр міжнародних відносин за спеціальністю 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» – Чорноморський національний університет імені Петра Могили. Миколаїв, 2025.

Зміст анотації.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Чорноморський регіон є одним із провідних регіонів сучасної міжнародної політики та безпеки, який поєднує країни Європи, Азії та Близького Сходу, що робить його стратегічно важливим для забезпечення глобальної та регіональної стабільності. Чорноморський басейн відіграє важливу роль у забезпеченні транспортних і енергетичних потоків, виступаючи важливим коридором між Заходом і Сходом. У той же час, досліджуваний регіон є зоною інтенсивного геополітичного протистояння, що обумовлено як історичними, так і сучасними чинниками, серед яких головними є військова агресія Російської Федерації проти України з 2014 року, суперництво між державами-членами НАТО та РФ, а також конфлікти навколо доступу до ресурсів і транспортних шляхів.

У контексті сучасних глобальних викликів, таких як терористична загроза, гібридні війни, кібератаки, енергетична нестабільність та зміни клімату, забезпечення стабільності у Чорноморському регіоні набуває критичного значення для міжнародного співтовариства. Зростання напруженості у регіоні, активізація військових операцій та відсутність чітких механізмів регулювання конфліктів значно ускладнюють підтримання безпеки. Агресія Російської Федерації, а саме: анексія Криму у 2014 році та повномасштабне військове вторгнення в Україну у 2022 році, суттєво впливає на баланс сил у регіоні, створюючи нові загрози для міжнародного порядку.

Особливу роль у Чорноморському регіоні відіграє Туреччина, яка, будучи членом НАТО, водночас має стратегічні відносини з Росією та іншими країнами регіону. Важливість Туреччини у забезпеченні безпеки Чорного моря визначається її географічним положенням, контролем над протоками Босфор і Дарданелли, а також активною участю у регіональних безпекових ініціативах. Політика Туреччини балансує між зобов'язаннями перед союзниками по НАТО та власними національними інтересами, що робить її одним із ключових гравців у стабілізації ситуації в регіоні.

II

У свою чергу, комплексний аналіз регіону є необхідним для розуміння впливу глобальних і регіональних акторів на ситуацію в Чорноморському басейні, а також для оцінки ролі міжнародних організацій, таких як НАТО, ЄС, ОЧЕС та ООН, у забезпеченні стабільності та безпеки. Зокрема і конкурентної боротьби США і КНР.

Таким чином, актуальність теми дослідження визначається як зростанням загроз у міжнародному безпековому середовищі, що впливають на Чорноморський регіон, так і потребою у науковому осмисленні цих викликів для розробки ефективних рішень у сфері безпеки та стабільності.

Об'єктом дослідження є міжнародне безпекове середовище на сучасному етапі.

Предметом є Чорноморський басейн у міжнародному безпековому середовищі на сучасному етапі.

Хронологічні межі охоплюють період з 2014 по початок 2025 років. *Нижня межа* обґрунтовується початком активної фази російської агресії проти України, зокрема анексією Криму та військовими діями на Донбасі, що докорінно змінили безпекову ситуацію в Чорноморському регіоні. *Верхньою межею* є початок 2025 рік, що визначається сучасним етапом повномасштабної війни Росії проти України, що триває з 2022 року, та її впливом на міжнародне безпекове середовище й трансформацію ролі регіональних і глобальних акторів у Чорноморському басейні.

Територіальні рамки дослідження визначені територією Чорноморського басейну, який включає акваторію Чорного моря та прилеглі до нього держави (Україна, Росія, Грузія, Туреччина, Румунія, Болгарія та Молдова), а також США як важливого глобального актора, чия політика та військова підтримка, зокрема через партнерство з Україною та діяльність у рамках НАТО, впливають на безпекову ситуацію в регіоні.

Мета роботи полягає у дослідженні ролі Чорноморського басейну в сучасному міжнародному безпековому середовищі, визначити основні загрози та виклики для регіональної безпеки, а також проаналізувати механізми міжнародного співробітництва та стратегії держав, спрямовані на забезпечення стабільності в регіоні.

Для досягнення мети, автор ставить такі **завдання**:

- охарактеризувати стан наукової розробки проблеми у вітчизняній та зарубіжній міжнародно-політичній науці та описати джерельну базу дослідження;
- розглянути теоретичну та методологічну основи дослідження;
- проаналізувати геополітичне та військово-стратегічне значення Чорноморського басейну у міжнародних відносинах;
- визначити роль російсько-української війни як детермінанти трансформації досліджуваного регіону;

III

- з'ясувати значення «турецького» фактору в російсько-українській війні та модернізації морської безпеки в регіоні;
- дослідити вплив відносин США-Туреччина-НАТО на безпеку Чорноморського регіону;
- визначити енергетичні та економічні чинники взаємодії міжнародних акторів у Чорноморському басейні;
- визначити вплив регіональної ситуації в Чорноморському регіону на глобальну безпеку.

Наукова новизна роботи визначається, передусім, недостатньою розробленістю теми вітчизняними науковцями на сучасному етапі та полягає у тому, що у магістерській роботі:

- вперше здійснено системний та комплексний аналіз безпекового середовища Чорноморського басейну на сучасному етапі з урахуванням геополітичних змін після 2014 року, зокрема, впливу військових конфліктів, економічних санкцій та гібридних загроз;
- поглиблено дослідження динаміки та еволюції безпекових стратегій держав Чорноморського регіону (України, Туреччини, Румунії, Болгарії, Грузії) в умовах зростання загроз з боку Російської Федерації та зміни військової присутності НАТО в регіоні з 2022 року;
- уточнено вплив глобальних акторів (США, ЄС, Китаю) на безпекову ситуацію в Чорноморському басейні, зокрема їхні стратегічні інтереси та політичні ініціативи в регіоні крізь призму нетрадиційних загроз глобальній безпеці – екологічні виклики та світова продовольча безпека.

Методологія та методи дослідження становить сукупність наукових підходів до розуміння проблематики, що було обумовлено метою та завданнями дослідження.

У рамках цього дослідження були застосовані такі принципи: об'єктивність, системність і термінологічний принцип. Важливими стали наступні підходи: комплексний, аксіологічний та інституційний. Під час написання роботи автор керувався комплексним, системним, інституційним й аксіологічним підходами до аналізу. Для одержання загального уявлення про розвиток міжнародного безпекового середовища Чорноморського регіону та аналізу джерельної бази було застосовано загальнонаукові методи геополітичного аналізу, періодизації, метод узагальнення, а також системний метод. Останній дозволив комплексно розглянути взаємозв'язки між ключовими акторами регіону, проаналізувати їхні стратегічні інтереси та зовнішньополітичні пріоритети, виявити закономірності розвитку безпекової ситуації та оцінити вплив зовнішніх чинників на регіональну стабільність.

Практичне значення полягає в тому, що дану роботу написано з науковою і навчальною метою та адресовано студентам, аспірантам та викладачам гуманітарних факультетів, отримані у роботі результати можуть бути

використані при викладанні навчальних курсів, зокрема, «Міжнародна та європейська безпека», «Актуальні проблеми зовнішньої політики України», «Конфліктологія та теорія переговорів».

Апробація результатів дослідження. Частина теоретичних положень та висновків цього дослідження знайшла відображення у виступах на 3 конференціях: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Національна безпека в умовах війни, післявоєнної відбудови та глобальних викликів XXI століття (м. Житомир, 7-8 грудня 2023 р.); XXI Міжнародній науковій конференції «Ольвійський форум – 2024: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі (м. Миколаїв, 20-23 червня 2024 р.); Всеукраїнському науково-практичному вебінарі «Цілі сталого розвитку України в Пан'європейському контексті», (м. Київ, 26 вересня 2024 р.).

Публікації. За темою магістерської роботи опубліковано 3 праці, з них – 1 наукова стаття у фахових журналах категорії «Б» (у співавторстві з науковим керівником – «The “Turkish” factor in the transformation of Black Sea regional security system under the influence of Russian-Ukrainian war” в журналі «Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI») та 2 тез і матеріалів конференцій.

Структура роботи відповідає поставленим перед дослідженням цілям та завданням. Загальний обсяг становить 129 сторінок, з них основного тексту – 106 сторінок. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку джерел та літератури (151 найменування українською, англійською і турецькою мовами).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ МАГІСТЕРСЬКОЇ РОБОТИ

У **вступі** було визначено актуальність теми, окреслено мету та завдання роботи, об'єкт і предмет дослідження; описано методи дослідження, зазначено наукову новизну з урахуванням практичного значення отриманих результатів, їх апробація, надано опис структури роботи.

У першому розділі «**Теоретичні основи дослідження**» представлено загальний огляд наукової розробки теми, джерельної бази дослідження, а також обґрунтовано понятійно-категоріальний апарат, принципи, підходи та методи дослідження. Розділ складається з двох підрозділів. Літературу з обраної теми було класифіковано за геополітичним критерієм: праці українських авторів, турецьких дослідників, аналітиків країн Чорноморського регіону, а також фахівців із країн Заходу. На думку автора, українська наукова школа почала активніше аналізувати трансформацію безпекового середовища в регіоні після початку повномасштабної агресії Росії у 2022 році, однак комплексні оцінки регіональних процесів досі потребують ширшого теоретичного і прикладного осмислення, зважаючи на динамічність подій.

Також, у першому розділі було надано характеристику джерельній базі, що була використана під час роботи над дослідженням. Джерельну базу було

систематизовано за такими напрямками: документи глав держав та урядів, документи міжнародних організацій, офіційні виступи та заяви політичних діячів і державних службовців, публікації політичних та державних діячів, статистичні дані, публікації ЗМІ.

Теоретичною основою дослідження стала теорія регіональних комплексів безпеки Б. Бузана, положення якої було застосовано для обґрунтування ідеї формування Чорноморського регіонального комплексу безпеки під впливом російсько-української війни. У ході дослідження проблематики безпеки в Чорноморському басейні автором було застосовано комплекс загальнонаукових та спеціалізованих методів, що дозволило здійснити всебічний аналіз обраної теми. Варто відзначити використання відповідних принципів у науковому дослідженні, а саме: об'єктивність, системність, термінологічний принципи, які надали розгорнутий і логічний аналіз політичного спрямування досліджуваного регіону.

У другому розділі **«Мілітарний вимір трансформації Чорноморської регіональної безпеки»** було окреслено ключові тенденції та виклики, пов'язані зі змінами військового балансу у регіоні. Проведено аналіз зростання військового потенціалу прибережних держав, а також збільшення присутності зовнішніх сил, що впливає на стабільність Чорноморського басейну. Особливу увагу приділено розвитку військово-морських і авіаційних спроможностей Росії, Туреччини, України та країн НАТО, а також оцінці нових загроз у вигляді гібридних операцій і мілітаризації проток. Розглянуто зміни у структурі безпекового середовища, включно з посиленням морської присутності та застосуванням сучасних технологій у військовій сфері. Цей розділ містить також огляд ключових військових інцидентів і конфліктних ситуацій, що вплинули на динаміку регіональної безпеки упродовж останніх років.

У підсумку проведеної роботи над другим розділом, автором було визначено, що мілітарна трансформація Чорноморського регіону істотно впливає на баланс сил і загальний рівень безпеки. Зокрема, зростання військової активності прибережних держав і посилення зовнішньої військової присутності створюють нові виклики для стабільності регіону.

У третьому розділі **«Модернізація глобальної безпеки під впливом Чорноморського регіонального середовища в умовах російсько-української війни»** було опрацьовано питання трансформації міжнародної безпекової архітектури під впливом збройного конфлікту в Україні. Проведено оцінку ролі Чорноморського регіону як стратегічного осередку безпеки у глобальному контексті. Особлива увага приділена змінам у політиці провідних міжнародних акторів, зокрема НАТО, ЄС та США, а також розглянуто шляхи адаптації системи глобальної безпеки до умов зростаючої нестабільності, викликані війною. Розглянуто вплив конфлікту на модернізацію військових стратегій, розвиток технологій безпеки та формування нових альянсів.

Автором було розглянуто роль регіону в глобальній енергетичній системі,

зокрема у контексті транзиту газу та нафти, а також важливість міждержавного співробітництва для стабілізації енергетичних потоків і мінімізації ризиків енергетичної нестабільності.

Проаналізовано стратегічну роль Чорного моря як ключового енергетичного та логістичного вузла, через який Китай, зокрема в рамках ініціативи «Один пояс, один шлях», прагне розширити свій вплив на європейські ринки.

Особливу увагу приділено ролі Туреччини як регіонального енергетичного хабу, що контролює ключові чорноморські протоки та забезпечує транзит ресурсів, балансуючи між Росією та Заходом, уникаючи санкцій проти РФ, але водночас зміцнюючи співпрацю з НАТО та ЄС. Розкрито перспективи створення Каспійсько-Чорноморсько-Європейського зеленого енергетичного коридору, що підтримується ОЧЕС, а також відображено відповідь міжнародної спільноти на енергетичну кризу, включаючи санкційну політику ЄС.

Автором також було досліджено вплив російсько-української війни на глобальну продовольчу безпеку, зосереджено увагу на Чорноморській зерновій ініціативі та ролі Туреччини як посередника. Розглянуто наслідки припинення дії угоди, зокрема для країн Африки, та загрози, пов'язані з атакою на українську інфраструктуру. Окремо проаналізовано екологічні злочини, зокрема підрив Каховської ГЕС, і міжнародно-правові аспекти визнання екоциду. Акцент зроблено на безпекових викликах у Чорноморському регіоні та реакції Європейського Союзу.

У підсумку, автор акцентує увагу на комплексності та складності питання функціонування Чорноморського басейну у міжнародному безпековому середовищі на сучасному етапі, що потребує здійснення подальших досліджень розглянутих аспектів взаємодії міжнародних акторів та їх зовнішньополітичних стратегій в межах досліджуваного регіону.

У результаті дослідження авторка дійшла таких **висновків**:

1. Охарактеризовано стан наукової розробки проблематики у вітчизняній та зарубіжній міжнародно-політичній науці. Літературу з обраної теми було доцільно класифіковано за геополітичним критерієм: праці українських авторів, турецьких дослідників, аналітиків країн Чорноморського регіону (Болгарія, Румунія, Грузія), а також фахівців із країн Заходу, зокрема США та держав-членів НАТО. Наголошено, що українська наукова школа почала активніше аналізувати трансформацію безпекового середовища в регіоні після початку повномасштабної агресії Росії у 2022 році, однак комплексні оцінки регіональних процесів досі потребують ширшого теоретичного і прикладного осмислення, зважаючи на динамічність подій. Джерельну базу дослідження було систематизовано за такими напрямками: 1) документи глав держав та урядів; 2) документи міжнародних організацій; 3) офіційні виступи та заяви політичних діячів і державних службовців; 4) публікації політичних та державних діячів; 5) статистичні дані; 6) публікації ЗМІ. Такий підхід дозволив забезпечити більш

VII

об'єктивне й багатовимірне бачення трансформаційних процесів у Чорноморському басейні, з урахуванням геостратегічних, військово-політичних, енергетичних та екологічних факторів, а також впливу російсько-української війни на регіональну та глобальну безпеку.

2. Розглянуто теоретичну та методологічну основи дослідження. Зокрема, автором було надано визначення таким категоріям як «зовнішня політика» і «зовнішньополітична стратегія». Додатково було надано теоретичне обґрунтування поняттю «регіон» та «регіональна безпека». У контексті запровадження зовнішньополітичних стратегій держав Чорноморського регіону та акторів, що впливають на їх безпеку, автор надав змістовне пояснення таким концепціям як «жорстка сила», «м'яка сила» та «розумна сила». Такий формат допоміг визначити непостійність і динамічність існуючої системи всередині міжнародного безпекового середовища Чорноморського басейну. Крім того, автором здійснено аналітичну роботу крізь призму теорії регіональних комплексів безпеки Баррі Бузана, згідно з якою безпекові виклики в межах регіону взаємопов'язані, а держави в ньому формують певну систему взаємодії. Відповідно до заданої теорії, Чорноморський регіон було розглянуто автором як окремий регіональний комплекс безпеки, де загрози, виклики та механізми їх подолання мають спільний характер і тісно переплетені з політичними, економічними та військовими факторами, що впливають на його стабільність.

Окреслено методологічну основу дослідження. Автор використав відповідні принципи у науковому дослідженні, а саме: об'єктивність, системність, термінологічний принципи, які надали розгорнутий і логічний аналіз політичного спрямування досліджуваного регіону. Важливими у дослідженні стали такі підходи: комплексний, інституційний та аксіологічний. Для вивчення досліджуваного регіону були використані загальнонаукові методи: періодизація, геополітичний аналіз, узагальнення, а також системний метод. Останній дозволив не тільки розглянути Чорноморський басейн як окремий суб'єкт міжнародних відносин, а й виявити рівні взаємозалежностей між державами регіону та зовнішніми акторів як-от США та Росія.

3. Визначено високий рівень геополітичної військово-стратегічної значущості Чорноморського басейну в сучасній системі міжнародних відносин, що зумовлено еволюційними змінами в архітектурі глобальної безпеки. Зокрема, встановлено, що геополітичний статус регіону посилюється внаслідок агресивної політики Російської Федерації, прагнення України до євроатлантичної інтеграції та відповідне зростання військово-морської активності в Чорноморському басейні. Упродовж останнього десятиліття Чорне море перетворилось на арену стратегічного суперництва, у межах якого переплітаються інтереси безпосередніх чорноморських держав та глобальних гравців. При цьому ключову роль у формуванні безпекової ситуації відіграють контроль над морськими шляхами, енергетичними ресурсами, а також розвиток портової та військової інфраструктури.

VIII

Одним із головних подразників геополітичного балансу є російсько-українська війна, яка активізувала процеси мілітаризації акваторії, посилила загрози для цивільного судноплавства та продовольчої безпеки. Аналіз показав, що Чорноморський регіон дедалі більше набуває функції геостратегічного буфера між Заходом і Росією, а також важливого чинника стримування розширення конфлікту за межі регіону. У цьому контексті роль України виходить за межі національної безпеки — вона стає елементом ширшої системи міжнародної стабільності. Водночас спільні ініціативи з безпеки, підтримка свободи судноплавства, модернізація військово-морських сил та співпраця у рамках НАТО виступають відповіддю на зростаючу конфліктність і прагнення до формування нової регіональної рівноваги. Чорне море набуває значення стратегічного простору, де зіштовхуються інтереси провідних глобальних і регіональних гравців, що зумовлює його мілітаризацію та активізацію військово-морської присутності. У цьому контексті Україна, разом із союзниками, відіграє роль не лише захисника власної територіальної цілісності, а й форпосту безпеки в південно-східному фланзі НАТО, сприяючи формуванню нової регіональної рівноваги та зміцненню системи стримування агресії.

4. Автором було визначено роль російсько-української війни як детермінанти трансформації досліджуваного регіону, оскільки саме цей збройний конфлікт став поштовхом до кардинального перегляду геополітичної й безпекової парадигми у Чорноморському просторі. Війна спричинила активну мілітаризацію регіону, посилила присутність військово-морських сил країн НАТО, змінила характер морської торгівлі, зокрема через обмеження експорту зерна, а також вплинула на глобальні логістичні ланцюги. Україна, опинившись у центрі конфлікту, трансформувалася з об'єкта геополітичного впливу на повноцінного суб'єкта міжнародної безпеки, активно залученого до процесів колективної оборони, реформування сектору оборони й розбудови стратегічних партнерств. Зі свого боку, Росія намагається використати регіон для проєкції сили та контролю над стратегічними маршрутами, що ще більше загострює конфронтацію.

5. Аналіз «турецького» фактору в контексті російсько-української війни засвідчив, що Туреччина виконує ключову роль у забезпеченні та модернізації морської безпеки Чорноморського регіону. Її стратегічне розташування на перетині Європи, Кавказу та Близького Сходу, а також контроль над протоками Босфор і Дарданелли, надають Анкарі унікальні важелі впливу як на військову ситуацію, так і на енергетичну безпеку. Туреччина виступає транзитною державою для нафти і газу з Каспійського регіону, Центральної Азії та Близького Сходу до Європи, що додає геоекономічну складову її регіональної ваги. Крім того, Анкара прагне посилити свою роль у проєктах енергетичного хабу та підтримує ініціативи з диверсифікації постачань енергоносіїв, що робить її важливою ланкою у загальноєвропейській безпековій архітектурі.

6. Автором було досліджено вплив відносин США-Туреччина-НАТО на безпеку Чорноморського регіону, який визначає темпи та масштаби трансформації воєнно-морської архітектури регіону. США активно підтримують військову присутність у Чорному морі, натомість Туреччина, попри свою гнучку політику, залишається ключовим союзником Північноатлантичного Альянсу. НАТО посилює східний фланг і переглядає свою стратегію з урахуванням змін у Чорноморському безпековому середовищі після повномасштабного вторгнення РФ у 2022 році. Військова активність Росії в регіоні, зокрема використання Чорноморського флоту для блокади українських портів, запуск ракет з акваторії та присутність у Криму, змусили НАТО переосмислити підходи до стримування загроз із південного сходу. У відповідь НАТО активізувало нарощування військової інфраструктури в прибережних країнах-членах — Румунії, Болгарії та Туреччині. Крім того, у новій Стратегічній концепції НАТО-2022 акцент зроблено на Чорному морі як на вразливій, але критично важливій зоні, де безпека країн-членів тісно пов'язана з безпекою України та інших партнерів. НАТО також активно підтримує моніторинг ситуації в регіоні та розвиток спільних морських операцій, хоча водночас присутність військових кораблів обмежується положеннями Конвенції Монтре.

7. Автором були визначені енергетичні та економічні чинники взаємодії міжнародних акторів у Чорноморському басейні. Особлива увага приділена ролі Туреччини як транзитної держави та регіонального енергетичного хабу, через який проходять важливі газові та транспортні коридори. Так, акваторія Чорного моря перетворюється на арену стратегічного транзиту не лише для західних ініціатив, а й для китайської ініціативи «Один пояс, один шлях» — Пекін активно інвестує у порти, логістичні хаби та транспортні коридори, які проходять через Туреччину, Кавказ та далі – в Європу. Автором було оцінено діяльність ОЧЕС як платформи регіонального економічного співробітництва, яка, виступає важливою інституційною платформою та сприяє координації зусиль у галузях енергетики, транспорту й безпеки судноплавства попри очевидно обмежену ефективність.

8. Розглянуто вплив регіональної ситуації в Чорноморському регіоні на глобальну безпеку. Доведено, що блокада українських портів, атаки на морську інфраструктуру та обмеження судноплавства в Чорному морі стали ключовими тригерами масштабної продовольчої кризи. Зростання цін на продукти харчування та добрива з РФ та України підірвало продовольчий баланс у світі, зокрема у країнах Африки, спровокувавши масове недоїдання, ризик голодної смерті, а також соціальні потрясіння, які можуть мати довготривалий політичний резонанс. Оцінено значення Чорноморської зернової ініціативи за участю ООН й Туреччини, яка стала рідкісним прикладом ефективної кооперації в умовах збройного конфлікту. Визначено, що війна спричинила серйозні екологічні наслідки, а саме: забруднення паливом та боєприпасами акваторії Чорного моря, а також масштабне мінування морських маршрутів, що додатково ускладнює

судноплавство та відновлення логістичних ланцюгів і функціонування міжнародної торгівлі.

Ключові слова: Чорноморський регіон, регіональна безпека, Чорноморські протоки, російсько-українська війна, «турецький» фактор.

**Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати
магістерської роботи:**

Статті в наукових виданнях

1. Tykhonenko I., Rachynska Y. The “Turkish” factor in the transformation of Black Sea regional security system under the influence of Russian-Ukrainian war // Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI. 2025. № 2. (подано до друку).

Матеріали і тези конференцій

2. Рачинська Є.В. Екологічні та економічні наслідки російсько-української війни в Чорноморському басейні // Ольвійський форум – 2024: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі. Актуальні проблеми міжнародних відносин: глобальний та регіональний аспекти: XXI Міжнар. наук. конф. Миколаїв. 20-23 червня 2024 р. С. 49-50. URL: <https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/handle/123456789/2338>

3. Рачинська Є.В. Чорноморські протоки та їхня роль на сучасному етапі // Всеукраїнська науково-практична конференція «Національна безпека в умовах війни, післявоєнної відбудови та глобальних викликів XXI століття». Житомир. 7-8 грудня 2023 р. С. 518-522. URL: https://nung.edu.ua/sites/default/files/2024-01/%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%202023_28.12.pdf